

ЗАЙМЕННИКОВА ПАРАДИГМАТИКА ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ

М.С.Делюсто

(аспірант, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

Стаття продовжує цикл публікацій автора, посвячених дослідженню граматическої системи українського степного говора з опорою на діалектні тексти. В ній аналізується словозмінення местоименій ад'єктивного типу.

This article continues a series of the author's publications devoted to the study of the grammatical system of a Ukrainian steppe dialect. This research focuses on the declension system of adjectival pronouns.

В українських говірках відображено як застарілі, так й інноваційні елементи граматичної системи загальнонародної мови. Вони дають можливість передбачити динаміку розвитку літературної мови, яка за походженням є стратом стосовно діалектної (1). У зв'язку з цим важливим завданням, що постає перед філологами, є опис граматики говірки.

Переважає більшість граматичних описів діалектного континууму, зроблених Д.Г.Бандрівським (2), В.С.Ващенком (3), Г.Ф.Шилом (4), В.П.Дроздовським (5), А.М.Мукан (6), Я.Д.Нагіним (7) та ін., виявляла насамперед типові мовні елементи у структурі окремих говірок чи діалектів у зіставленні з літературною мовою, а тому характеризується недостатньою системністю і послідовністю. Індивідуальні функціональні риси, які репрезентують окрему говірку, у них майже не описані. Тому наразі виникла потреба переглянути засади дослідження граматики діалектів.

Мова існує для комунікації, яка здійснюється у текстах різних за стилем, обсягом, призначенням, формою, тому й не дивно, що лінгвістика все більшою мірою визнає текст основним об'єктом свого вивчення (8; 9). Це, на думку П.Ю.Гриценка, безпосередньо стосується і дослідження діалектів (1; 10; 11).

Користуючись новими принципами вивчення граматики в опорі на діалектні тексти, розробленими П.Ю.Гриценком, пропонуємо опис системи словозміни займенника у наддунайській степовій говірці с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. У статті використано 24 ідіолекти носіїв говірки (18 жінок і 6 чоловіків, 1918-1944 років народження), аналізовані тексти мають обсяг 10,5 др.арк.

З метою послідовного та системного аналізу займенникової морфології застосовуємо інваріантну наддіалектну модель-матрицю опису прономінатива української літературної мови.

Зазначимо, що вияв морфологічних словозмінних ознак та граматичних категорій займенників зумовлений їх належністю до розрядів за співвідношенням з іншими частинам мови – іменниками, прикметниками, числівниками і прислівниками.

Прикметникові займенники, що «характеризуються узагальнено-якісним значенням і можуть бути кваліфіковані як слова, вживані замість прикметників» (12, 358), представляють такі розряди, як присвійні (*м'їй, тв'їй, св'їй, наш, ваш, їйхн'їй*), вказівні (*той, цей, та'кий* тощо), питально-відносні (*їа'кий, кот'рий* та ін.), неозначені (*кой'їа'кий, їа'кой.то* і т.д.), заперечні (*н'їйа'кий* тощо), означальні (*їсамий, їкаждий, їс'акий* та ін.). Словозміна прикметникових займенників має ознаки прикметникових парадигм щодо поляризації за твердістю / м'якістю.

Парадигматику вказівного займенника *той* подаємо у табл. 1.

Таблиця 1

Відмінювання займенника *той*

Н.в	Р.в.	Д.в.	Зн.в.	О.в.	М.в.
той (ч.р.) те (с.р.)	т-ого	т-ому	т-ого то	т-им	на т-ому, на т'-ім, т-ом
та (ж.р.)	т-ойі, т-ой	т'-ій	т-у	т-ойу	на т'-ій, у т- ий, т-ойі
ті, ти (мн.)	т'-іх, т-их	т'-ім	т'-іх, т'і	т-ими	на т'-іх

Зауважимо, що у позиції займенникових форм ч.р. та ж.р., як і інші дослідники півдня Одещини (13), фіксуємо форму с.р.: *а то'д'ї шо / те їде п'лаче / за'лила плат':а //*; *за'то шо шчас їкажде на ро'бот'ї / а те ско'тину їмаїе / а те с'вин'ї їмаїе / а те їзайн'ате по дру'їх проб'ї'емах //*.

У Зн.в. середнього роду паралельно з закінченням *-е* (*а шо мо'гли те ї го'товили*) виступає флексія *-о*, напр.: *у нас бу'ли му'зики у то в'ремїа //*. А.М.Мукан також писала про наявність у формі с.р. займенника

той паралельних варіантів *то / те* (13).

У М.в. займенники чоловічого і середнього родів мають варіантні закінчення *-ому* (19 словоформ) та *-ім* (25 словоформ), напр.: у чому були у **тому** й ходили //; а йа таме^мчки у д'єтв'і на **т'ім** мест'і і в'иросла на **т'ім** країу //; а також флексію *-ом* (>томь), яку фіксуємо у цій формі лише тричі, напр.: а йа з Ма'рус'койу **ф том** / у ро'д:ом'і //; іди ти **ф том** країу клуб'і //.

У Р.в. ж.р. займенника *той* фіксуємо 2 випадки уживання закінчення *-ой*, напр.: коло по^нвоски с'тали / та с **той** сторо^ни / та с **той** сторо^ни //.

Зникнення кінцевого голосного /у/ у М.в. чоловічого роду (*том* замість *тому*) та у Р.в. жіночого роду (*той* у позиції *тойу*) можна пов'язати з впливом російської мови або з явищем економії мовленнєвих зусиль.

Для форм жіночого роду прономена *той* у Р.в. і О.в., як для інших говорів південно-східного наріччя (14), характерні стягнені архаїчні форми з флексіями *-ойі*, *-ойу*, напр.: ми не до **тойі** пенс'юнерки по^нпали //; а во^ни мен'і **тойі** ^нноч'і так нас^нилис' //; йак йа п^нлакала за **тойу** кох^тойу //.

А.П.Могила пише, що варіант *тойі* «виник шляхом фонетичної зміни давнього «тої» (14, 56). Форми *т'і'ейі*, *т'і'ейу* в текстах не зафіксовано.

Вказівний прономен *той* зустрічається у М.в. жіночого роду у формі Р.в.: д'і'ї^нками ми Р'із^дво не фстр'івали / не було в нас у **тойі** мод'і //, – що відомо подільським говіркам південно-західного наріччя (15) та окремим південно-східним говорам (13). Це явище фіксували й інші дослідники говірок межиріччя Дністра і Дунаю, зокрема А.М.Мукан, котра у появі таких форм вбачала «вплив сусідніх говірок російської мови, в якій збігаються форми род., дав. і місц. відм.» (16, 197). Вважаємо, що цей процес можна пов'язати з тенденцією до уніфікації парадигм прикметників і займенників.

У Н.в. множини (3 словоформи) та у М.в. однини жіночого роду (2 словоформи) фіксуємо ствердіння займенникової основи та флексії *-и* (а **ти** / шо п'іш^ли в бан'у / та й не вер^нулис' а //) та *-ий* (ми то^д'і зайш^ли та там у хат'і пере^спали / кро^ват'у при^везли д'ер'ив'іану у **тий** хат'і). Це фонетичне явище, на думку В.П.Дроздовського, властиве й іншим говіркам межиріччя Дністра і Дунаю (5).

У Р.в., Д.в., Зн.в. та М.в. наявні ознаки м'якої групи, напр.: от **м'іх** пор йа б'і^л'ше й не бачи^у //; **м'ім** мен'ше ко^тор'і так ро^били / ну дзв'іно^в'ім //; чо ти там га^йкайеш на **м'іх** д'і^тей? //.

Вказівний прономен *цей* змінюється за зразком прикметників мішаної групи (див. табл. 2).

Таблиця 2

Відмінювання займенника *цей*

Н.в	Р.в.	Д.в.	Зн.в.	О.в.	М.в.
цей (ч.р.) це, ц'о (с.р.)	ц'-ого	ц'-ому	ц'-ого, цей це	ц-им	на ц'-ому, на ц'-ім
ц'а (ж.р.)	ц'-ойі	ц'-ій	ц'-у	-	на ц'-ій
ц'і (мн.)	ц'-іх, ц-их	ц'-ім	ц'-іх, ц-их, ц'і, ци	ц-ими	на ц'-іх

У Н.в. / Зн.в. с.р., крім форми на *-е*, спорадично функціонує і форма з флексією *-о*, напр.: ну / в нас ба^гато л'у^дей вимерло / ос' **ц'о** хата по^рожен'а / ос' **ц'о** //.

Зафіксовано випадки використання форм Н.в. с.р. цього займенника замість Р.в.: вони ви^брали шо / зас^лужений кол'хозник // а йа сил'но б'ойалас' а шоб **це** не було //.

Як і в займенника *той*, спостерігаємо варіантні флексії *-ому* / *-ім* у М.в. ч.р. (у **ц'ім** каб'інет'і де ап^т'ека; і ми на **ц'ому** / ну ^жорно називайе^ц'а //).

У Р.в. ж.р. наявні лише стягнені форми, напр.: а не^м'ма **ц'ойі** п^рос'т'ін'і //; ^наче благода^р'а Богу до **ц'ойі** по^ри н'ічого так жи^ву //; загл'анули до ба^би Н'ути **ц'ойі** не^м'ред^н'ойі //.

У текстах форми О.в. жіночого роду займенника *цей* не представлені. Однак А.М.Мукан у такій позиції фіксувала словоформу *ц'і'йойу* (13).

У Д.в. жіночого роду у фольклорних текстах зустрічаємо, крім зазначених у таблиці, стягнені форми, напр.: шчо **ц'і** до^ч'і не ^жодо^дила //.

Дослідники говірок території Подунав'я у формах Д.в. та М.в. жіночого роду відзначали й стягнені форми інших прономенів, причому не у фольклорних текстах, а як ознаку, притаманну живому мовленню (13).

У Зн.в. множини виявлено 2 форми займенника *цей* з флексією *-и*: і то^д'і во^ни куп'і^л'айут' / у / у н'е^в'ести / у **ц'іх** / у дру^жок / ну / букети ж **ци** // і то^д'і во^ни прода^йут' **о^ци** букети / за с'т'іки хто ^хоче / о //.

Пов'язуємо їх наявність з характерним для говірок даного типу фонетичним процесом ствердіння приголосного /ц/, при поясненні якого «не можна не брати до уваги акомодатії» (5, 10). Ймовірно також, що у цих формах відбувається нівеляція розрізнення твердої та м'якої парадигм

займенників, як і у прикметників (пор. *дур'ни закони, п'янен'ки, ради*)

У множині у формах Р.в., Д.в. та М.в. прономенів, як і в усіх інших прикметникових, фіксуємо переважно флексії прикметників м'якої групи *-ix, -im*, напр.: *у'же посл'і ц'ix по'дарк'іу та'ї порос'ходилис' //; їа ц'ім рос'казу'їу //; і ў Бол'гар'їїу їїзди'ї і кру'гом по фс'ix ц'ix 'точках' //*. Зазначимо, що фонему /i/ у позиції літературної /u/ у непрямих відмінках множини вказівних займенників *т'ї, ц'ї* описано й у черкаських говорах (14), і в степових Добруджі (17). М.Павлюк та І.Робчук обґрунтовують їх наявність «впливом називного відмінка (*ц'ї, т'ї*)» (17, 67). А.П.Могила пише, що вони, можливо, постали за аналогією до місцевого відмінка однини (коротка форма): *на т'ім, на ц'ім* (14). С.П.Бевзенко з цього приводу зауважував, що «тут, мабуть, слід припустити аналогію до присвійних займенників типу *моїїх, твоїїх, своїїх*» (18, 125). А.М.Мукан зазначала, що форми *т'ix, т'ім, ц'ix, ц'ім* поширились у різних говорах, «напевне, під впливом форм *всіх, всім* <*всѣхъ/всѣмъ*, які впливали і на оформлення прикметників» (13, 186). Вважаємо, що така особливість є інтегральною рисою цих займенників з прикметниками, бо у прикметників у говірці теж спостерігається активізація м'якої групи (19).

Ознаки словозміни прикметників твердої групи, крім уже описаного займенника *той*, виявляють вказівний *та'кий*, питально-відносні *їа'кий, ко'торий*, присвійні *наш, ваш*, означальні *їсамий, їкожний* (*їкажний, їкаждий*), *ф'с'акий, дру'гий*, неозначений *їа'кой.то* тощо (див. табл. 3).

Таблиця 3

Відмінювання займенників типу *та'кий*

Н.в.	Р.в.	Д.в.	Зн.в.	О.в.	М.в.
-ий (ч.р.)	-ого	-ому	-ого, -ой, -ій, -ий	-им	на -ому, на -ім
-е (с.р.)			-е, -ого		
-а (ж.р.)	-ойі	-ій	-у	-ойу	на -ій, -ой
-і (мн.)	-їх, их	-їм, -им	-их, -їх, -ї	-ими, -іми	на -їх, -их

Загалом відзначимо, що вищеназвані прономени виявляють тенденцію до тотожності з парадигмами відповідників у літературній мові, але в текстах знаходимо й окремі відхилення від цієї тенденції. У формі Н.в. / Зн.в. чоловічого роду, поряд з *-ий*, фіксуємо флексію *-ій* (3 випадки уживання): *на їа'к'її край їийду їамїж //; а ме'н'ї ф'торбочки при'несли ота'к'її о к'расний //*, що простежуємо і у прикметників твердої групи, та закінчення *-ой* (2 словоформи), напр.: *ну ш'ас Ду'бовий їа'кой.то бе'рец':а свїй за'вод / ну їбуде ро'бит' за'вод //*. У М.в. ж.р., як і у інших степових говорах (19), спорадично виступає закінчення *-ой*: *їзайн'атий бу'ї ф'тру'їд'ї / в ра'бот'ї та'кой //*. У таких формах вбачаємо результат впливу російської мови (див. 14; 20).

У непрямих відмінках множини займенників цього парадигматичного типу, як і в прономенів *цей, той*, поряд з флексіями твердої групи, також фіксуємо флексії м'якої, напр.: *то'їд'ї не їбуло та'к'їх їазик'їу їак'ш'ї'їчас //; ота'ких набе'їру и'тук їдес'ам' //; хо'дили їс та'кими / ко'тор'їм год по д'вац':ам' //; у та'к'їм.то госу'дарств'ї і та са'м'їми л'їса'н'етами їїздили //; в Аїдес'ї і ф'їкажн'їх горо'дах п'їдн'їмайут' ст'ройку //; ну вже в їа'ких го'дах //*.

Вибірка свідчить про наступний розподіл фонем /i/ та /u/ у закінченнях форм множини займенників цього парадигматичного типу:

Відмінок	/i/	/u/
Р.в.	34	9
Д.в.	13	0
О.в.	1	21
М.в.	8	1
Усього	56	31

Отже, констатуємо активізацію м'якої відміни цих займенників, що відзначалося й по відношенню до інших прономенів прикметникового типу.

До м'якої групи прикметникового парадигматичного типу відносимо займенники *їїхній, вес'* та *їнач'їй*, що у текстах виступає лексичним варіантом прономена *їнакиий*. Особливістю його функціонування є форма Р.в. чоловічого роду з флексією *-его*, напр.: *їОл'а гет'їнач'его їсорту їбула //*, яка властива для прикметників говірки м'якої групи (*до посл'їдн'его їчасу, посл'їдн'его їсина*). Наявність даної флексії є ще одним підтвердженням уподібнення словозміни займенників до прикметників.

Означальний займенник *вес'* (*увес'*) має таку парадигму (див. табл. 4):

Таблиця 4

Відмінювання займенника *вес' (увес')*

Н.в.	Р.в.	Д.в.	Зн.в.	О.в.	М.в.
(у)вес'(ч.р.) (у)(ф)се (у)(ф)с'о (с.р.)	(у)(ф)с'-ого	(у)(ф)с'-ому	(у)(ф)с'-ого, вес', (у)(ф)с-е	(у)(ф)с'-ім, фс-им	на (у)(ф)с'- ому
(у)(ф)с'а	(у)(ф)с'-ойі	(у)(ф)с'-ій	(у)(ф)с'-у	(у)(ф)с'-ойу	на (у)(ф)с'- ій
(у)(ф)с'і	(у)(ф)с'-іх	(у)(ф)с'-ім	(у)(ф)с'-іх, (у)(ф)с'-і	(у)(ф)с'-іма, ус-іма,	на (у)(ф)с'- іх

Тут привертає увагу, по-перше, функціонування стягнених форм Р.в. та О.в. жіночого роду з флексіями *-ойі* та *-ойу*, як і в займенників *той, цей*, що зближує їх (*оце їа вам роска'зала од у'с'ойі ду'чи'і / фсе //*; *і от же'них дл'а р'ідн'і ф'с'ойі робит' подарки //*). По-друге, функціонування О.в. чоловічого роду з флексією *-им* у позиції літературної *-ім*, напр.: *отак їа до'вол'на фсим //*; *їа / да їа фсе за фсим / і до про'дукт'їу і до с'толу //*; *їа ро'била фсим //* та О.в. множини з закінченням *-іма* на місці *-іма*, напр.: *она на'в'ерно гу'л'ала з ус'їма а во'ни її'її ї вис'їлаїут' //*. Ця ознака, властива й іншим говорам південно-східного наріччя (14), засвідчує факт взаємодії типів займенникової словозміни не лише у бік м'якості, але й твердості. По-третє, фіксуємо паралельні варіанти с.р. *ўсе (фсе)* і *ўс'о (фс'о)*: *фсе 'чисто позакри'вала і х'ф'ірку і фсе //*; *ска'зала фс'о //*; *т'іко нас ўдвох пус'тили і фс'о //*; *не їа та'ї у'с'о //*. Крім того, як варіант до займенника *(у)вес'* виступає лексема *фсей* (*і 'через А'дама оце фсей на'род з'р'ешний //*; *не т'іки 'пере'д Паскойу / фсей пост 'нада 'постит' //*), що відзначала також А.М.Мукан (13).

Питально-відносний займенник *чий* у текстах представлений лише у формі Н.в. ж.р. *чийа* (1 словоформа), напр.: *а 'мама ї п'їтайе ч'їа це ? //*.

Присвійним займенникам *мій, свій, твій* властива така парадигма (див. табл. 5):

Таблиця 5

Відмінювання займенників типу *м'їй*

Н.в.	Р.в.	Д.в.	Зн.в.	О.в.	М.в.
м'їй (ч.р.) мой-е (с.р.)	м-ого	мой-ему	м-ого, м'їй, мой-е	мой-ім	на мой-ему, по свой- ому, на свой-ім
мой-а (ж.р.)	мой-ейі, мой-ойі	мой-ій	мой-у	мой-ейу	на мой-ій
мой-і (мн.)	мой-іх	мой-ім	мой-іх, мой- і	мой-іми	на мой-іх

Відмінювання цих прономенів, яке у літературній мові відрізняється від багатьох інших займенників наявністю голосного */e/* у деяких формах (*мо'їему* – *т'ому, та'кому, їо'му*), позначене, поряд з властивими літературній мові формами, наявністю голосного *[o]* у позиції літературного *[e]* у флексіях М.в. чоловічого роду та Р.в. жіночого роду: *ру'мини по сво'їому т'ребували //*; *в мо'їойі сест'ри / за'везла / е / о'бох / свек'руху ї с'векора у бол'ниці'у //*. Але це відбувається усього в 2 випадках. У решті форм фіксуємо флексії *-ейі, -ему*, напр.: *у мо'їейі се'ст'ри дво'їур'їдн'ейі доч'ка //*; *по 'мо'їему 'були / да / во'ли на х'ф'ем'і //*. Це явище у говірках аналізованого типу відзначали й А.М.Мукан (13) та В.П.Дроздовський (5). Форми *сво'їому, сво'їойі, сво'їойу* притаманні й іншим південно-східним говорам, зокрема черкаським (21), а також іншим степовим (7). Я.Д.Нагін припускає, що вони виникли за аналогією до форми *їо'му* (7).

Серед займенників лише у присвійних зафіксовано кличний відмінок. Як і у прикметників, він не має власної морфологічної форми і виявляється лише в контексті, напр.: *мамо мо'їа //*; *'Боже м'їй! //*.

Отже, дослідження парадигматики прикметникових займенників у діалектних текстах шевченківської говірки дозволяє констатувати, що вона характеризується уніфікацією типів парадигм більшою мірою порівняно з літературною мовою, функціонуванням архаїчних форм, зокрема стягнених форм Р.в. та О.в. однини займенників *той, цей* (*'тойі, 'ц'ойі, 'тойу*). Специфіка словозміни визначається також фонетичними процесами.

Уніфікація призводить до спрощення системи словозміни. Вона виявляється, по-перше, у стиранні диференціації твердої та м'якої груп прономенів у формах Н.в. / Зн.в. однини чоловічого роду (*на йа'к'ій; ота'к'ій о*), у Р.в., Д.в., Зн.в. та М.в. множини твердої групи (*так'іх л'у'дей, ота'к'ім, на йа'к'іх*), у Н.в. / Зн.в. множини та у М.в. однини жіночого роду займенників *той, цей (ти, ци, у тий)*, в О.в. множини прономена *вес' (фси'ма)*; по-друге, у наявності тотожних з ад'єктивами специфічних флексій: *-ом* – у М.в. однини чоловічого роду (*на том*); та *-его* – у Р.в. чоловічого роду м'якої групи (*і'нач'его*), по-третє, у функціональній взаємодії граєм Р.в., Д.в. та М.в., що реалізується у вживанні форм Р.в. у позиції Д.в. (*тойі*) та М.в. (*у тойі мод'і*).

1. Гриценко П.Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О.А. Колесникова. – Ізмаїл, 2000.
2. Бандрівський Д.Г. Говірки Підбузького району Львівської області. – К., 1960.
3. Ващенко В.С. Полтавські говори. – Харків, 1957.
4. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. – Львів, 1957.
5. Дроздовський В.П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1962.
6. Мукан А.М. Украинские придунайские говоры. Фонетико-грамматические особенности: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1961.
7. Нагин Я.Д. Говоры Каховского и соседних районов Херсонской области: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1956.
8. Панов М.В. Позиционные мены значений у слов в зависимости от текста // Структура и семантика художественного текста: Доклады VII Международной конференции. – М., 1999.
9. Золотова Г.А. Грамматика как наука о человеке // Русский язык в научном освещении. – 2001. – №1.
10. Гриценко П.Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Українські говори Румунії. – Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003.
11. Гриценко П.Ю. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти. – К., 1996.
12. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Гриценка. – К., 2002.
13. Мукан А.М. Українські придунайські говірки. Фонетико-морфологічні особливості: Дис. ... канд. филол. наук. – Суми, 1961.
14. Могила А.П. Словозміна в говірках середньої Черкащини // Середньонадніпрянські говори. – К., 1960.
15. Мельничук О.С. Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимського р-ну Одеської обл.) // Діалектологічний бюлетень. – Вип. III. – К., 1951.
16. Мукан А.М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови // Українська діалектна морфологія. – К., 1969.
17. Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. – Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003.
18. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К., 1980.
19. Делюсто М.С. Граматичні риси прикметника у світлі діалектного тексту // Лінгвістика: Збірник наукових праць. – Луганськ, 2008. – №2 (14).
20. Омельченко З.Л. Морфологическая структура восточностепных говоров Украины: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1985.
21. Могила А.П. До характеристики середньочеркаських говірок. – К., 1958.